

*Шульга А. М.,**доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОГО ЗМІСТУ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей формування внутрішнього змісту об'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України. У теорії кримінального права об'єктивна сторона злочину традиційно розглядається або як зовнішня сторона злочину, або як його видима сторона, що підлягає безпосередньому сприйняттю, або ж зовнішній акт злочинної поведінки, яка відбувається в певних умовах місця, часу й обставин, або ж як процес суспільно небезпечного та протиправного посягання на інтереси, що охороняються кримінальним законом, який розглядається як його зовнішній прояв. При цьому найчастіше в розумінні різних авторів повторюється теза, що об'єктивна сторона – це «зовнішній прояв кримінального правопорушення».

Також у статті зазначається, що, на відміну від об'єктивної сторони кримінального правопорушення, об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення утворюють лише ті ознаки, які характеризують зовнішній акт кримінально караного поведінки та передбачені нормою кримінального права. Кримінально-правова норма не містить і не може містити всю масу різноманітних ознак, характерних для кожного конкретного кримінального правопорушення.

Об'єктивною стороною складу кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів варто вважати процес суспільного небезпечного впливу на цей природний об'єкт. Такий вплив повинен бути свідомим, бо інакше його не можна визнавати кримінально каранним. Визначення об'єктивної сторони окремих кримінальних правопорушень, що входять до групи кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів, є доволі уніфікованими. Усі автори дотримуються позиції, що, по-перше, об'єктивна сторона цих складів кримінальних правопорушень є зовнішнім проявом суспільно небезпечної поведінки особи, по-друге, що формами прояву їх в об'єктивній дійсності є суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечний наслідок, необхідний причинний зв'язок, а також місце, час, обстановка та засоби вчинення кримінального правопорушення.

Висновком статті є те, що найбільшою теоретично-практичною проблемою інституту об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення вбачається встановлення й розмежування внутрішнього наповнення об'єктивного прояву кримінального правопорушення, тобто його змісту. Саме від змісту об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення залежить юридична сутність кожного кримінального правопорушення. З огляду на це, найважливішим є встановлення та визначення форм прояву в об'єктивній дійсності суспільно небезпечних явищ. Виявлення й дослідження складових елементів об'єктивної сторони складу дає змогу встановити наявність складу

кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України, правильно кваліфікувати вчинене, відмежувати вчинене діяння від інших правопорушень тощо.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів, склад кримінального правопорушення, об'єктивна сторона, суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечний наслідок, причинний зв'язок, земельні ресурси України.

Постановка проблеми. Проблематика стану земельних ресурсів України набула в сучасному вимірі неабияких розмірів. Це пов'язано з кількома причинами. По-перше, незадовільний стан цього об'єкта довкілля, з огляду на його природне походження; по-друге, ставлення членів суспільства (як пересічними громадянами, так і представниками влади й органів місцевого самоврядування, а також службовими особами підприємств, установ, організацій) до земельних ресурсів як до чогось звичайного, що ніколи не зникне й нічого з ними не трапиться; по-третє, земельна реформа, що продовжується, але не має свого логічного позитивного завершення; по-четверте, недостатнє юридичне забезпечення охорони земельних ресурсів від протиправних посягань. Саме від останнього багатого в чому залежить подальша доля людства в контексті його фізичного виживання на планеті.

Питаннями правової охорони природних ресурсів, у тому числі й земельних, займалися й сьогодні займаються такі вчені, як В.І. Андрейцев, Ю.С. Богом'яков, М.М. Бринчук, Т.Д. Бушуєва, С.Б. Гавриш, Н.С. Гавриш, О.В. Дубовик, О.О. Дудоров, Е.М. Жевлаков, О.С. Колбасов, Т.В. Корнякова, З.Г. Корчева, С.М. Кравченко, В.В. Лактіонова, Б.М. Леонтьєв, Н.О. Лопашенко, В.К. Матвійчук, А.М. Мірошніченко, І.І. Митрофанов, Р.О. Мовчан, В.Л. Мунтян, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, П.Ф. Повеліцина, А.М. Притула, Б.Г. Розовський, Н.І. Тітова, П.В. Хряпінський, Ю.С. Шемшученко, Н.Г. Шимбарєва, М.В. Шульга, а також інші фахівці з кримінального, екологічного, земельного права та кримінології.

Мета статті – аналіз особливостей формування внутрішнього змісту об'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із основних правових засобів охорони земельних ресурсів в Україні є встановлення кримінальної відповідальності за діяння, що заповдіюють або створюють реальну загрозу заповдіяння суттєвої шкоди відносинам, пов'язаним із охороною, раціональним використанням і відтворенням земельних ресурсів. Формальним вираженням кримінальної відповідальності є закріплення

об'єктивних і суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення в конкретній кримінально-правовій нормі. Такі норми закріплені в частинах 1 і 2 ст. 197-1 та ст. ст. 239, 239-1, 239-2, 254 Кримінального кодексу (далі – КК) України. В інших статтях правовий захист земельних ресурсів відбувається опосередковано.

Кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів України належать до правопорушень із так званим матеріальним складом. Обов'язковими елементами їх об'єктивної сторони є суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки та необхідний причинний зв'язок між діянням і його наслідком. Але науковці-теоретики кримінального права вважають, що обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення все-таки є тільки суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) [1, с. 111; 2, с. 209]. Ця позиція ґрунтується на законодавчих положеннях, а саме ч. 3 ст. 4 КК України. Так, відповідно до означеної норми, часом учинення кримінального правопорушення визнається час учинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності. Варто зазначити, що термін «діяння» вживається в КК України, теорії та судовій практиці в значенні поняття кримінального правопорушення, що охоплює всі ознаки, властиві кримінальному правопорушенню, тобто вживається як синонім терміна «кримінальне правопорушення».

Юридичний аналіз суспільно небезпечного діяння як обов'язкового складника об'єктивної сторони складу кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів почнемо із самовільного зайняття земельної ділянки (ч. ч. 1 і 2 ст. 197-1 КК України). Це кримінальне правопорушення являє собою протиправне посягання на право власності на земельну ділянку як об'єкт права земельної власності й об'єкт навколишнього природного середовища. Диспозиція ч. 1 ст. 197-1 КК України звучить так: «Самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значної шкоди її законному володільцю або власнику» [3]. Таке формулювання диспозиції не дає змоги однозначно трактувати характер злочинного діяння. За відсутності розкриття сутності таке діяння можна розуміти в будь-який спосіб.

Варто підкреслити, що термін «самовільне зайняття земельної ділянки» визначено на законодавчому рівні. Так, у Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» у ст. 1 наведено визначення такого діяння: «Самовільне зайняття земельних ділянок – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки чи намір використовувати земельну ділянку до встановлення її меж у природі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації» [4]. Але таке визначення самовільного зайняття земельної ділянки призвело до зростання чисельності звернень до Державного комітету із земельних ресурсів і Державної земельної інспекції з питання надання роз'яснення стосовно уточнення переліку випадків, у яких використання земельної ділянки кваліфікується як її самовільне зайняття, а також до ускладнень правозастосовної практики та кваліфікації цього виду правопорушення. Тому дослідження змісту правової дефініції «самовільне зайняття земельних ділянок» стало одним із напрямів наукових досліджень у цій сфері.

У теорії земельного права пропонується така дефініція, за якою самовільним зайняттям земельної ділянки є будь-які дії з боку суб'єктів земельних відносин щодо фактичного

заволодіння та використання земельної ділянки без визначених законом правових підстав, із порушенням визначеного порядку надання земельних ділянок у власність або користування, здійснюване без відведення землі в природі й одержання документа, що засвідчує право на землю [225, с. 338]. При цьому в усіх теоретичних визначеннях об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки вбачається, що одні науковці, обстоюючи визначення самовільного зайняття земельної ділянки, беручи за основу дії, спрямовані на її фактичне використання без відповідних правових підстав, а інші – дії пов'язані із заволодінням нею. На нашу думку, усе-таки сукупність основних ознак, а це й фактичне визначення на місцевості меж самовільно зайнятої площі, і фактичне її використання без відповідних правових підстав, відсутність правомочного рішення відповідного органу державної влади або органу місцевого самоврядування, а також відсутність державної реєстрації права земельної власності чи землекористування (у випадку оренди), указують на факт самовільного зайняття земельної ділянки чи її частини.

Наступним кримінальним правопорушенням, що входить до групи кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів, є забруднення або псування земель (ст. 239 КК України). Воно зараховане законодавцем до кримінальних правопорушень проти довкілля, що визначає спрямованість суспільно небезпечного діяння на завдання шкоди саме землі як об'єкта природи – довкілля. Складність об'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення визначається її бланкетністю й характером суспільно небезпечного діяння – забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, унаслідок порушення спеціальних правил поводження з ними. Отже, первинним є порушення суб'єктом спеціальних правил, правил поводження із речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля.

У доктрині відсутній єдиний підхід до вирішення проблеми визначення суспільно небезпечного діяння, пов'язаного з порушенням спеціальних правил, у якому беруть участь не тільки мускульні сили особи, а й дії механізмів і сил природи [6, с. 67; 7, с. 55–57; 8, с. 71,76; 9, с. 11]. Виходячи з дослідження суспільно небезпечного діяння кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК України, безпосередньо суспільно небезпечним діянням виявляється порушення спеціальних правил поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, а наслідками – забруднення або псування земель, що створює небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. Порушення спеціальних правил поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, може мати в основному форму дії. Але, як свідчать матеріали судової практики, мають місце випадки вчинення такого діяння й у формі бездіяльності.

Розглянемо суспільно небезпечне діяння в незаконному заволодінні ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України). Законодавець визначив діяння цього кримінального правопорушення як незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. Суспільно небезпечне діяння, передбачене в ст. 239-1 КК України, сформульовано як незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. Термін «заволодіння» використовується

законодавцем у кримінальному законодавстві досить часто, зокрема в кримінальних правопорушеннях проти власності – ст. ст. 187, 190, 191 КК України; у сфері господарської діяльності – ст. 206-2 КК України; проти довкілля – ст. 239-2 КК України; проти громадської безпеки – ст. 262 КК України; проти безпеки руху та експлуатації транспорту – ст. 289 КК України; проти громадського порядку та моральності – ст. 297 КК України; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення – ст. ст. 308, 312, 313, 320 КК України; проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян – ст. 357 КК України; проти правосуддя – ст. 393 КК України; військових кримінальних правопорушеннях – ст. 410 КК України. В основному кримінально протиправне заволодіння здійснюється щодо конкретно визначеного майна, щодо якого в суб'єкта немає права володіння чи користування або ж такі предмети вилучені із цивільного товарообігу. Безумовно, це не можна розглядати як догму. Із цього правила є винятки, про що слушно зауважує О.С. Олійник [10, с. 93].

Треба зазначити, що ключовою проблемою у визначенні суспільно небезпечного діяння, незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель є спосіб вираження такого діяння. Варто погодитися із зауваженнями про невідповідність визначення суспільно небезпечного діяння та об'єктивної його сутності.

Дуже схожим за об'єктивною стороною з попереднім складом є незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах. Суспільно небезпечне діяння, що описується в диспозиції ст. 239-2 КК України «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», повністю повторює норму, передбачену ст. 239-1 КК України «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель». Автори Законопроекту про встановлення кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах пояснювали його необхідність нагальною потребою заборони штучного утворення земельної ділянки, особливо в межах прибережних смуг і зонах особливого режиму використання земель (намив, засипка чи інше штучне утворення земельної ділянки), без оформлення необхідної проектної документації та отримання дозволу на проведення таких робіт, у тому числі й щодо земель водного фонду. Але формулювання, застосовані в ст. 239-2 КК України, роблять складним, а то й неможливим застосування цієї норми на практиці. Про це свідчать дані Єдиного державного реєстру судових рішень. Так, за даними цього ресурсу, усього сьогодні існує лише три обвинувальні вирoki за ст. 239-2 КК України [11].

Щодо суспільно небезпечного діяння кримінального правопорушення, передбаченого ст. 254 КК України, то воно прямо означено в диспозиції статті – безгосподарське використання земель. Поняття «безгосподарське використання земель» у законі не розкривається, а в науці цій проблемі не приділяється достатньої уваги. У літературі відсутнє чітке визначення сутності цього діяння. Так, одні автори сутністю безгосподарського використання земель визнають невиконання або неналежне виконання покладеного на особу обов'язку захищати землі від шкідливого антропогенного та природного впливу або неправильну експлуатацію, знищення або пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд, використання земель не за цільовим призначенням, порушення економічних і сані-

тарно-технічних вимог щодо розміщення нових і реконструйованих об'єктів, будівель і споруд [12, с. 665]. Н.Ю. Цвіркун під безгосподарським використанням земель розуміє недобросовісне здійснення господарської діяльності, тобто суб'єкт не виконує або неналежним чином виконує покладений на нього правовий обов'язок дбати про землі, захищати їх від шкідливого антропогенного та природного впливу в процесі господарської діяльності, що передбачено законодавством про охорону й раціональне використання земель, у результаті чого настали суспільно небезпечні наслідки, зазначені в ст. 254 КК України [13, с. 100]. Дійсно, на відміну від незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель, безгосподарське використання може відбуватися дією, так і бездіяльністю. Остання форма має свої особливості (наприклад, невчинення протиерозійних заходів на відповідній земельній ділянці).

Правопорушення, що входять до групи кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів, є наслідковими злочинами [14, с. 142]. Відповідно, обов'язковим елементом їх об'єктивної сторони, окрім суспільно небезпечного діяння, є суспільно небезпечні наслідки й необхідний причинний зв'язок.

У літературі щодо наслідків екологічного характеру зазначається, що створення загрози шкоди природному середовищу чи порушення екологічної безпеки, яке характеризується фізичною, соціальною та нормативною ознаками, є наслідками екологічних злочинів [15, с. 258, 259]. Такий підхід піддається справедливій критиці [16, с. 216]. Зазначається, що це суперечить конструкції описання злочинів із матеріальними складами, де законодавець пов'язує момент закінчення злочину з настанням наслідків, а не із загрозою їх настання, і це очевидно.

Шкоду, що заподіюється посяганням на земельні ресурси України, можна умовно поділити на три складники: екологічний (шкода, що завдається різним екосистемам); особистий (шкода життю та здоров'ю людей); економічний (шкода землі як об'єкту права власності й господарювання).

Екологічна шкода являє собою ті негативні біологічні зміни, що відбуваються у верхньому шарі ґрунту. Його природний якісний стан – умова безпечного існування як людини, так і різноманітних екологічних систем. Тому господарська й інша антропогенна діяльність, що пов'язана з використанням земельних ресурсів, повинна передбачати науково-обґрунтовані заходи щодо забезпечення охорони земель від негативного впливу.

Особиста та економічна шкода як наслідок посягань на земельні ресурси є похідним результатом таких діянь. Особиста шкода – це заподіяння шкоди людині, її життю та здоров'ю. Економічна шкода може проявлятися у двох аспектах: 1) шкода земельним ресурсам, що є об'єктом права земельної власності; 2) шкода земельним ресурсам, що є об'єктом господарської діяльності.

Отже, можна говорити про те, що настання суспільно небезпечних наслідків перетворює порушення в земельній сфері на кримінально карані правопорушення, їх розмір і тяжкість водночас є критерієм оцінювання вчиненого, що дає змогу проводити розмежування з правопорушеннями та є найважливішим критерієм криміналізації (декриміналізації) указаних посягань.

Висновки. Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів – це виражений в об'єктивній дійсності вольовий свідомий акт суспільно небезпечної поведінки суб'єкта правопорушення в об'єктивній дійсності, який заподіює шкоду цим природним ресурсам України. Як

обов'язковий елемент складу кримінального правопорушення об'єктивна сторона, характеризуючи кримінально протиправну поведінку, описану в диспозиції відповідної статті, складається із суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків екологічної спрямованості й необхідного причинного зв'язку. З огляду на те що кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів належать до правопорушень з матеріальним складом, дослідженню підлягають усі елементи об'єктивної сторони: (а) суспільно небезпечне діяння, (б) суспільно небезпечний наслідок, (в) необхідний причинний зв'язок, (г) інші супутні її складники. До того ж для таких кримінальних правопорушень обов'язковим є з'ясування на теоретико-практичному рівні юридичної сутності названих елементів.

Література:

- Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-е вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2010. 456 с.
- Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
- Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/>.
- Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України від 19.06.2003 № 963-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963-15>.
- Галагуза А.В. Самовільне зайняття земельної ділянки як підстава для застосування земельно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 335–339.
- Борисов В.И., Гизмичук С.В. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения : монография. Харьков : Консум, 2001. 160 с.
- Голуб С.А. Об'єктивна сторона складу незаконного полювання і питання його кваліфікації. *Право України*. 1998. № 3. С. 55–57.
- Кудрявцев В.Н. Об'єктивная сторона преступления. Москва : Государственное изд-во юрид. литературы, 1960. 244 с.
- Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности : монография. Москва : Госюриздат, 1958. 220 с.
- Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 209 с.
- Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
- Тальянчук І.С. Види та кримінально-правові ознаки злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. № 2. С. 659–667.
- Цвіркун Н.Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. 210 с.
- Шульга А.М. Проблеми визначення суспільно-небезпечних наслідків злочинів проти земельних ресурсів. *Приватне та публічне право*. 2017. Вип. № 4. С. 139–143.
- Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (Проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства). Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. 633 с.
- Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 478 с.

Shulha A. Features of the internal content of the objective side of criminal offenses against land resources of Ukraine

Summary. The article is devoted to the study of the peculiarities of the formation of the internal content of the objective side of criminal offenses against land resources of Ukraine. In the theory of criminal law, the objective side of the crime is traditionally considered either as the external side of the crime, or as its visible side, subject to direct perception, or the external act of criminal behavior that occurs in certain conditions of place, time and circumstances, or as a process socially dangerous and illegal encroachment on the interests protected by criminal law, which is considered as its external manifestation. At the same time, the thesis that the objective side is “an external manifestation of a criminal offense” is most often repeated in the understanding of various authors.

The article also states that in contrast to the objective side of a criminal offense, the objective side of a criminal offense is formed only by those features that characterize the external act of criminally punishable conduct and provided by the rule of criminal law. The criminal law norm does not contain and cannot contain the whole mass of various signs characteristic of each concrete criminal offense.

The process of socially dangerous impact on this natural object should be considered as an objective aspect of criminal offenses against land resources. Such influence must be conscious, because otherwise it cannot be considered criminally punishable. The definition of the objective side of individual criminal offenses that belong to the group of criminal offenses against land resources is quite uniform. All authors adhere to the position that, firstly, the objective side of these components of criminal offenses is an external manifestation of socially dangerous behavior of a person, and secondly, that the forms of their manifestation in objective reality are socially dangerous act, socially dangerous consequence, the necessary causal link, as well as the place, time, situation and means of committing a criminal offense.

The conclusion of the article is that the biggest theoretical and practical problem of the institution of the objective side of the criminal offense is the establishment and delimitation of the internal content of the objective manifestation of the criminal offense, ie its content. The legal essence of each criminal offense depends on the content of the objective side of the criminal offense. In view of this, the most important thing is to establish and determine the forms of manifestation in the objective reality of socially dangerous phenomena. Identification and study of the constituent elements of the objective side of the composition allows to establish the composition of criminal offenses against land resources of Ukraine, to correctly classify the offense, to distinguish the offense from other offenses and more.

Key words: criminal offenses against land resources, the composition of the criminal offense, the objective side, socially dangerous act, socially dangerous consequence, causation, land resources of Ukraine.